

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Костянтин Іщейкін

народний депутат України

ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Kostiantyn Ishcheikin

The People's Deputy of Ukraine

FACTORS OF EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF THE DIRECT DEMOCRACY'S INSTRUMENTS

Crisis of representative democracy makes democratic governments adopting such instruments of direct democracy as town meetings, citizen initiatives, recall, referendum, co-governance. Each of them has own advantages and disadvantages, different scope and popularity, is often hedged about with restrictions that limit their power and effectiveness. There is also the danger that these instruments of direct democracy may be exploited by special interests groups or politicians will pick and choose what they want from the outcomes of direct democratic practices, leaving the rest aside. Although they rarely work as they are supposed to in theory, direct democratic forms can have indirect effects. For example citizen initiatives and recalls are not powerful instrument of direct democracy but they might work and help to keep elected politicians on a tighter rein of accountability. Such factors should be kept in mind evaluating the effectiveness of direct democracy instruments.

Key words: direct democracy, participation, town meetings, citizen initiatives recall, referendum, co-governance.

Зростання розчарування громадян в інститутах представницької демократії, зниження явки на виборах та дефіцит демократії змусили розвинені демократичні країни дедалі частіше вдаватися до інструментів прямої демократії для посилення легітимності державних інститутів. Найчастіше формами прямого залучення громадян в управління і політику ставали загальні збори громадян, громадські ініціативи, відкликання, референдум та спільне урядування. Оцінити ефективність їх застосування досить складно з двох причин. По-перше, вони не завжди об'єктивно характеризуються кількісними показниками (кількістю залучених громадян, схвалених пропозицій тощо); по-друге досить часто вони використовуються для досягнення цілей певної політичної сили, що перебуває при владі, а не для зміцнення демократичних інститутів. Ці чинники враховуватимуться в ході аналізу виділених вище форм участі громадян у процесі прийняття рішень.

На сьогодні загальні збори громадян як інструмент прямої демократії майже не використовуються в усталених демократіях, хоча вони все ще проводяться у деяких малих громадах та комунах Нової Англії та Швейцарії. Вони є однією з найпростіших форм прямої демократії, що має високі шанси на успіх, оскільки спрямована на вирішення тих проблем, що безпосередньо стосуються членів певної спільноти. Ефективність міських зустрічей залежить від наявності критичної маси активних громадян, конкурентної партійної системи, змагальності виборів, досить великого медіа ринку для надання регулярних місцевих новин, та низки громадських організацій¹.

Але навіть за цих умов загальні збори громадян мають насамперед консультативний характер, а їх рішення можуть ігноруватися органами публічної влади. Крім того явка на них є досить

¹ Newton, K. (1982). Is small really so beautiful? Is big really so ugly? Size, effectiveness and democracy in local government. *Political Studies*, 4, 190–206.

низькою, особливо серед молодих та аполітичних громадян, що лише посилює, на думку Дж. Ціммермана, проблему мовчазної присутності двох третин на подібних заходів¹. Цілком закономірно, що ще у середині ХХ ст. такий інструмент прямої демократії вважався консервативним, ієрархізованим та невідповідним для меншин².

Це не применшує значення загальних зборів громадян, але утримує від надто оптимістичних очікувань, що громадяни повною мірою можуть скористатися перевагами участі у політичному житті хоча б на місцевому рівні, де вони теоретично можуть мати суттєвий вплив на процес прийняття рішень.

Громадські ініціативи, на відміну від референдумів, на яких виборці відповідають на питання, сформульовані органами публічної влади, дають громадянам можливість виносити на широкий загал власні законодавчі пропозиції чи конституційні зміни і таким чином формувати порядок денний та активізувати суспільні дискусії щодо певних питань. Тобто вони є проактивними і впливовішим інструментом прямої демократії, ніж референдум. З-поміж розвинених демократичних держав громадські ініціативи найбільш популярні у Швейцарії³, у деяких штатах США та дедалі частіше використовуються в Італії.

Різновидами таких ініціатив є:

- конституційна, що може використовуватися для внесення поправок в Основний закон країни або суб'єкта федерації. Зазвичай кількість підписів, необхідна для висунення конституційної ініціативи вища, ніж в інших випадках;

- законодавча, яка стосується винесення на всенародне голосування змін до закону або вимоги про прийняття певного закону парламентом;

- пряма, за позитивними підсумками якої пропозиція автоматично стає законом без участі законодавчого органу;

- опосередкована, що передбачає залучення законодавчого органу до розробки законів, висунених у ході ініціативи;

- програмна, що дає можливість громадянам висунути пропозицію, яка має бути розглянута законодавчим органом але без подальшого винесення на всенародне голосування.

На перший погляд ініціативи видаються найбільш досконалим інструментом прямої демократії, однак вони часто супроводжуються низкою обмежень, що зменшують їхній вплив. Більше того, чим вищий рівень державного управління, тим неефективнішим є їх використання. У США громадські ініціативи найбільш поширені на міському рівні (61%), менш звичні на рівні штату (48%) і майже не дозволяються на вищих рівнях федерального управління. Але навіть якщо вони і дозволені, то до них висуваються жорсткі вимоги, які важко виконати без наявності ефективною і розвиненою політичною організацією.

Зазвичай ініціатива проходить низку етапів, які визначаються особливостями законодавчого регулювання конкретної країни. В ході першого етапу – ініціювання, необхідно зібрати певну кількість підписів прихильників для реєстрації ініціативи і передати їх у відповідні державні органи. На другому етапі розробляється бюлетень для збору підписів на певній території чи країні загалом, текст якого пропонується ініціаторами і затверджується відповідним державним органом (виборчою комісією, генеральним прокурором, міністром юстиції або внутрішніх справ тощо). Він повинен містити формулювання ініціативи та інформацію, що дає змогу ідентифікувати осіб, які підписалися. Далі відбувається перевірка підписів та при виконанні усіх законодавчих вимог та приймається рішення про призначення дати всенародного опитування та кількість питань, що вноситься до бюлетеню, оскільки в деяких країнах встановлюються обмеження на кількість позицій у ньому. На третьому етапі – підготовки до голосування проводиться активна кампанія, участь в якій беруть як прихильники, так і противники пропонованих змін. При цьому фінансування таких заходів може жорстко обмежуватися, хоча у США вважається, що регулювання видатків у даному випадку є обмеженням свободи слова і суперечить конституції країни. Так активне використання ініціатив в окремих штатах США сприяло появі спеціалізованих фірм, що надраюють послуги на всіх етапах їх реалізації: від проведення попередніх опитувань і фокус-груп, збору підписів до виборчої кампанії перед проведенням референдуму. Така комерціалізація суперечить самій ідеї громадських

¹ Zimmerman, J.F. (1999). *The New England Town Meeting: Democracy in Action*. Westport, CT: Praeger.

² Vidich, A.J., Bensman, J. (1958). *Small Town in Mass Society: Class, Power, and Religion in a Rural Community*. Chicago, IL: University of Illinois Press.

³ Kriesi, H. (2005). *Direct Democratic Choice. The Swiss Experience*. Lanham, MD: Lexington Books, 20–21.

ініціатив, що орієнтується насамперед на реалізацію інтересів мешканців певної території, а не організованих груп.

Найчастіше у вигляді основної перепони виступає вимога збору значної кількості підписів зареєстрованих виборців у чітко визначений період часу і в рамках конкретної території. У деяких американських штатах встановлені обмеження на кількість ініціатив, які можуть бути розглянуті протягом одного виборчого циклу. У Каліфорнії, в штаті де ініціативи використовуються найчастіше ніж в інших штатах, за винятком Орегону, протягом 1912-2016 років було запропоновано 1952 ініціативи, з яких 75,25% не відповідали умовам для винесення на голосування. Зі 376 ініціатив, щодо яких проводився референдум, 132 (35,11%) були схвалені, а 64,1% – відхилені виборцями; 0,8% – викреслені з бюлетенів для голосування за рішенням суду¹. Іншими словами з майже двох тисяч ініціатив лише близько 7% виявилися успішними. У Швейцарії відсоток успішності ініціатив становить 10%². У Новій Зеландії з 1993 року лише три народні ініціативи спромоглися дійти до стадії представлення у Палаті представників: уряд відкинув одну і не зміг досягти згоди щодо іншої³.

У Швейцарії Федеральні збори можуть відкласти голосування із запропонованих ініціатив на термін до чотирьох років, що може значно зменшити інтерес до питання в кінці цього терміну⁴. У деяких розвинених демократіях ініціативи мають подаватися до вищого чи конституційного суду, які можуть відмовитися від їх розгляду, а в Італії перед винесенням питання на референдум проводиться перевірка його відповідності конституції.

Хоча багатьом ініціативам не вдається вийти на загальнонаціональне голосування, тим не менше вони можуть мати певний вплив на громадян та уряд. У США ініціативи та інші форми прямої демократії формують у громадян відчуття, що уряд є більш підзвітним⁵. У Швейцарії пряма демократія передбачає залучення, участь та інтерес до політики⁶, результатом чого є зростання політичної ефективності, інтересу до суспільних справ, активізація громадян, посилення легітимності органів публічної влади та інтегрованість індивідів у суспільство⁷.

До переваг такого інструменту слід віднести те, що він стимулює активність законодавчого органу. За наявності такого механізму його члени працюватимуть на випередження і самі вноситимуть необхідні зміни у законодавство, а не чекати висунення пропозицій громадянами. Досвід США свідчить, що у штатах, де застосовується цей інструмент прямої демократії, частіше відбуваються реформи, спрямовані на зміцнення демократичних інститутів (обмеження терміну повноважень, краще регулювання виборчих кампаній тощо), ніж там, де така можливість відсутня. У Швейцарії до уваги береться кількість ініціатив, які висуваються, але згодом знімаються, оскільки сам факт їх появи змушує законодавчий орган взятися за вирішення певної проблеми. Іншими словами, завдяки громадським ініціативам законодавчий орган чутливіше реагує на потреби виборців.

Найбільш очевидним недоліком громадських ініціатив є те, що вони уможливають тиранію більшості, яка може обмежити або утруднити реалізацію низки прав представниками меншин. Крім того результатом ініціатив часто є погано сформульовані закони, оскільки зазвичай формулювання, внесені до бюлетеня, стає формулюванням законодавчого акту. Оскільки зазвичай ініціативна група не має досвіду роботи із юридичними документами, то запропоновані ними закони можуть виявитися неефективними або ж потребувати суттєвого доопрацювання.

Ще одним недоліком є складність і кількість питань, що виносяться на голосування, оскільки виборці не завжди мають достатню кваліфікацію та бажання розібратися у суті пропозицій та

¹ *History of Initiative and Referendum in California*. <https://ballotpedia.org/History_of_Initiative_and_Referendum_in_California> (2017, квітень, 03).

² LeDuc, L. (2003). *The Politics of Direct Democracy: Referendums in Global Perspective*. Toronto: Broadview Press, 160.

³ Morris, C. (2007). *Lessons in Direct Democracy from New Zealand*. London: Centre for Policy Studies.

⁴ Kobach, K.W. (1994). Switzerland. In D. Butler, A. Ranney (Eds) *Referendums around the World*. Washington, DC: American Enterprise Institute, 106.

⁵ Bowler, S., Donovan, T. (2002). Democracy, institutions and attitudes about citizen influence on government. *British Journal of Political Science*, 32, 371–390.

⁶ Baglioni, S. (2007). The effects of direct democracy and city size on political participation: The Swiss case. In T. Zittel, D. Fuchs (Eds.) *Participatory Democracy and Political Participation*. London: Routledge, 91–106.

⁷ Moeckli, S. (2007) Direct Democracy and Political Participation from a Cross-National Perspective. In T. Zittel, D. Fuchs (Eds) *Participatory Democracy and Political Participation*. London: Routledge, 121–122.

зробити раціональний вибір. Процедурні бар'єри, зокрема необхідність збору певної кількості підписів, створюють можливості для використання цього інструменту в інтересах добре організованих груп із значними фінансовими можливостями¹.

Відклик дає змогу громадянам скасувати представницький мандат виборних осіб, зібравши достатню кількість підписів для винесення цього питання на референдум. Значна кількість невдач у застосуванні цього інструменту зумовлена технічними і правовими причинами, а також низькою явкою у день голосування. Відклик зазвичай використовується у США, де він досить широко поширений на місцевому рівні: протягом 1996–2001 рр. вдалося відкликати 18% мерів і 29% членів ради. Як і ініціативи, відкликання є менш звичним на рівні штату, оскільки лише у законодавстві 18 штатів передбачена така можливість, тому їх ефективність є ще меншою. Відомі лише два успішних приклади відкликання губернаторів штату, найбільш відомим з яких стало відкликання губернатора Каліфорнії у 2003 році, що відкрило шлях до перемоги А. Шварценеггеру.

Відкликання не дозволяються щодо федерального уряду, тобто чим вищий рівень державного управління, тим менше інструментів прямої демократії може бути задіяно, а їх ефективність буде досить низькою. Навіть у Швейцарії, де активно використовуються інструменти прямої демократії, ця процедура на федеральному рівні законодавчо не закріплена.

Однак у молодих демократіях цей інструмент відносно успішно застосовується щодо глави держави. Так у Венесуелі в 2004 році був проведений референдум про дострокову відставку президента У. Чавеса, на якому 60% виборців відхилили цю пропозицію, а в 2016 році було зібрано необхідну кількість підписів для ініціювання проведення референдуму щодо відкликання з поста президента Н. Марудо.

Захисними механізмами є надання виборним особам тимчасового імунітету (рік з моменту обрання) або ж наділення правом голосу лише тих, хто брав участь у виборах певної особи.

До позитивних моментів слід віднести те, що він дисциплінує виборних осіб і утримує їх від надто непопулярних кроків. Водночас критики наполягають на тому, що механізм відлику ослаблює засадничі основи представницького управління, оскільки змушує народних представників утримуватися від прийняття вкрай необхідних, але непопулярних рішень. Тим не менше цей інструмент дає можливість виборцям здійснювати постійний контроль за своїм представником, а не чекати завершення його каденції. Однак існує небезпека використання його політичними організаціями для усунення конкурентів в органах публічної влади.

Референдуми регулярно використовуються у кількох країнах – насамперед у Швейцарії та США. Водночас незначна кількість демократичних країн ніколи не проводять загальнонаціональних референдумів: Індія, Ізраїль, США, Японія, та до 2005 року – Нідерланди. Починаючи з початку ХХ ст. у світі спостерігалось зростання популярності референдумів, яка досягла свого піку в 1990-х роках завдяки проведенню у колишніх соціалістичних країнах плебісцитів про незалежність, прийняття конституції тощо. Середній відсоток схвалення на загальнонаціональних референдумах у світі, за винятком Швейцарії, становить 53% із значими регіональними відмінностями. Так у Африці та Азії, де домінують авторитарні режими, він сягає позначки у 82%, у Латинській Америці – 70%, у Європі – 61%, а в Океанії – 46%².

Загалом усі референдуми зводяться до двох видів: обов'язковий або факультативний. За результатами обов'язкового референдуму уряд або законодавчий орган повинні реалізувати схвалене рішення. Як правило, такі референдуми проводяться у випадку прийняття чітко визначеного кола питань (приєднання до міжнародних угод, державних видатків, схвалення конституції, вирішення спірних питань між гілками влади тощо). Факультативні референдуми можуть ініціюватися органами публічної влади або групою громадян, а їх результати не мають зобов'язуючої сили, хоча їх повне ігнорування негативно відбивається на рівні довіри до уряду або ж парламенту.

Хоча деякі дослідники, зокрема Б. Барбер³, переконані, що референдуми є однією з найважливіших форм прямої демократії, оскільки використання сучасних інформаційно-

¹ Gerber, E. (1999). *The Populist Paradox: Interest Group Influence and the Promise of Direct Legislation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

² Qvortrup, M. (2014). *Referendums Around the World: The Continued Growth of Direct Democracy*. New York: Palgrave Macmillan, 246.

³ Barber, B. (1994). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, CA: California University Press.

комунікаційних технологій значно полегшує процедуру голосування¹, їх можливості є досить обмежені. Як правило, обмеження зводяться до встановлення мінімальної явки, кількості схвальних голосів. Крім того, суди, законодавчі органи чи незалежні виборчі ради часто вирішують формулювання питань референдуму і встановлюють правила і процедури їх проведення. Тому ті референдуми, що проводяться за ініціативою уряду є радше формою плебісцитної демократії, ніж чистою формою прямої демократії.

Прихильники референдумів вважають, що в умовах демократичного дефіциту та апатії виборців такий інструмент прямої демократії може відродити інтерес громадян до політики. Вони також можуть використовуватися для вирішення політичних проблем – вибору одного з варіантів дій уряду чи парламенту. Наявність згоди виборців легітимізує радикальні реформи, за які планує братися уряд, та полегшує їх реалізацію. Однак якщо плебісцити проводяться надто часто і з великою кількістю запитань у бюлетені, то це приводить до втоми виборців².

Негатив полягає у тому, що референдуми ослаблюють представницьку демократію, нівелюючи мандати членів парламенту. Це також є спосіб уникнення відповідальності за прийняття непопулярного рішення. Традиційно, виборці не здатні приймати кваліфіковані рішення через брак досвіду, знань і бажання розібратися у ситуації. Це особливо актуально коли йдеться про зміни до конституції чи ратифікацію міжнародних угод. Досить значні можливості для маніпуляції має виконавча влада, що вирішує питання про доцільність проведення референдуму, яка може переслідувати власні, партійні інтереси. Обвинувачення, що пряма демократія провокує популізм, авторитаризм та дискримінаційні заходи не підтверджується аналізом результатів референдумів у США, хоча певна закономірність простежується у вивченні місцевих референдумів.

Найбільш поширеною формою спільного урядування у світі залишаються консультації, оскільки саме такому виду взаємодії віддають перевагу органи публічної влади. Вони можуть проводитися як на місцевому, так і загальнонаціональному рівнях, а оскільки їх результати порізному враховуються у подальшому процесі державного управління, то дати однозначну оцінку ефективності такого інструменту прямої демократії досить важко. Якщо провладна політична сила зацікавлена у такій моделі взаємодії з громадянами, то вона може приховувати свій реальний вплив на формування та діяльність такого консультативного органу. Також існує небезпека, що його члени, обрані з-поміж представників різних соціальних груп для участі в процесі спільного управління, самі з часом перетворюються в замкнену спільноту, що відстоює насамперед власні інтереси.

Традиційними прикладами ефективного спільного управління вважаються Громадянська асамблея з виборчої реформи у канадській Британській Колумбії, бюджет участі в бразильському Порту-Алегрі та громадські школи в американському Чикаго. Всі ці три випадки тою чи іншою мірою відповідають моделі, яку Е. Фанг і Е. Райт охарактеризували як «уповноважене учасницьке управління»³, оскільки вона дає можливість громадянам впливати на порядок денний, реалізувати певні зміни та впливати на процес прийняття певних рішень.

Водночас, як свідчить низка досліджень, ці органи далекі від ідеалу, оскільки перебувають під сильним впливом політичної еліти, формальних інститутів та процедур представницької демократії. Асамблея у Британській Колумбії, які і її наступник Громадянська асамблея Онтаріо, ініціювалася і створювалася урядом для зміцнення позицій провладної партії у боротьбі за владу⁴. Саме представники уряду визначали її структуру, склад та контролювали доступні їй ресурси. Хоча Асамблея була формально повністю незалежна від уряду з моменту створення, однак деякі дослідники вважали, що вона перебувала під значним впливом державних чиновників⁵.

Експеримент у Порту-Алегрі також був реалізований не в останню чергу для завоювання новообраним мером популярності серед виборців. Його представники мали вагомий вплив

¹ Budge, I. (1996). *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge, Polity Press.

² Bowler, S., Donovan, T., Hupp, T. (2002). Ballot propositions and information costs: Direct democracy and the fatigued voter. *Western Political Quarterly*, 45, 559–569.

³ Fung, A., Wright, E. (2003). Thinking About Empowered Participatory Governance. In F. Archon, E.O. Wright (Eds) *Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*. London: Verso, 3–42.

⁴ Ferejohn, J. (2008). The Citizens' Assembly Model. In M. Warren, H. Pearse (Eds) *Designing Deliberative Democracy: The British Columbia Citizens' Assembly*. Cambridge: Cambridge University Press, 192–213.

⁵ Lang, A. (2007). But is it for real: The British Columbia Citizens' Assembly as a model of state-sponsored citizen empowerment. *Politics and Society*, 1, 50–51.

на кожному етапі реалізації проекту, надаючи матеріальну та інформаційну підтримку та здійснюючи координацію діяльності¹. На думку Р. Абберса, це був «вражаючий приклад ініційованої державою громадської організації, зумовлений потребою отримати публічну підтримку»². Інший детальний аналіз експерименту дає підстави зробити висновок, що це є прикладом підтримуваних державою рад міських районів³, а терті описують його як форму «реформістського державного опікунства»⁴.

Експеримент у Чикаго також виявився значною мірою залежним від формальної влади та інститутів представницького уряду. Їх «підзвітна автономія» дала їм значну незалежність, але їх діяльність підтримувалися центральними департаментами міської адміністрації, що здійснювали керівництво та фінансування, проводили тренінги, ділилися експертними знаннями⁵. Такий контроль та координація діяльності іноді призводили до значних конфліктів між місцевими органами та центром, у результаті чого роль громадських організацій була ослаблена.

Іншими словами, моделі спільного урядування можуть ефективно реалізовуватися за наявності підтримки з боку політичних партій та фінансування з державного бюджету. У протилежному випадку вони приречені на невдачу. Її недоліком є те, що вона досить легко може використовуватися в якості ширми для просування ініціатив, вигідних органам публічної влади, породжуючи зневіру серед громадян в інструментах прямої демократії.

Ефективність розглянутих вище форм прямої демократії – загальні збори громадян, громадські ініціативи, відкликання, референдуми та спільне урядування, часто обмежена законодавчими нормами, що зменшують їх впливовість та популярність. Вони також значно залежать від рівня державного управління, демонструючи максимальну результативність на місцевому, і мінімальну – на загальнонаціональному рівнях. Також існує небезпека, що цими інструментами прямої демократії скористаються добре розвинені групи інтересів для досягнення власних, а не суспільно корисних цілей.

Хоча ці інструменти прямої демократії не завжди відповідають ідеальним моделям, але їх застосування супроводжується певними опосередкованими позитивними результатами: активізується громадянське суспільство та посилюється підзвітність органів публічної влади та політиків, зростає їх легітимність, що також слід враховувати при визначенні результативності їх використання.

References:

1. Abbers, R. (1998). From clientalism to cooperation: Local government, participatory policy and civic organization in Porto Alegre, Brazil. *Politics and Society*, no. 4, 511–537.
2. Baglioni, S. (2007). The effects of direct democracy and city size on political participation: The Swiss case. In T. Zittel, D. Fuchs (Eds) *Participatory Democracy and Political Participation*. London: Routledge, 91–106.
3. Baiocchi, G. (2003) Emergent public spheres: Talking politics in participatory governance. *American Sociological Review*, no. 1, 52–74.
4. Baiocchi, G., Heller, P., Silva, M. K. S. (2005). *Making space for civil society. Evidence from government reforms in 10 Brazilian Municipalities*. <<http://participatorybudgeting.blogspot.com/MakingSpaces.pdf>> (2017, April, 03).
5. Barber, B. (1994). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, CA: California University Press.
6. Bowler, S., Donovan, T. (2002). Democracy, institutions and attitudes about citizen influence on government. *British Journal of Political Science*, no. 32, 371–390.
7. Bowler, S., Donovan, T., Hagg, T. (2002). Ballot propositions and information costs: Direct democracy and the fatigued voter. *Western Political Quarterly*, no. 45, 559–569.
8. Budge, I. (1996). *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge, Polity Press.

¹ Minos, D.C. (2002). Porto Alegre, Brazil: A New, Sustainable and Replicable Model of Participatory and Democratic Governance? In R.C. Klyve (Ed.) *Kampen For En Stemme. Globalisering Sett Fra Sør*. Oslo: Solidaritet Forlag/ATTAC Norge, 3–24.

² Abbers, R. (1998). From clientalism to cooperation: Local government, participatory policy and civic organization in Porto Alegre, Brazil, *Politics and Society*, 4, 511, 534.

³ Baiocchi, G. (2003). Emergent public spheres: Talking politics in participatory governance. *American Sociological Review*, 1, 52–74.

⁴ Baiocchi, G., Heller, P., Silva, M.K.S. (2005). Making space for civil society. Evidence from government reforms in 10 Brazilian Municipalities. <<http://participatorybudgeting.blogspot.com/MakingSpaces.pdf>> (2017, квітень, 03).

⁵ Fung, A. (2001). Accountable autonomy: Toward empowering deliberation in Chicago Schools and Policing. *Politics and Society*, 1, 73–103.

9. Ferejohn, J. (2008). The Citizens' Assembly Model. In M. Warren, H. Pearse (Eds) *Designing Deliberative Democracy: The British Columbia Citizens' Assembly*. Cambridge: Cambridge University Press, 192–213.
10. Fung, A., Wright, E. (2003). Thinking About Empowered Participatory Governance. In F. Archon, E.O. Wright (Eds) *Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*. London: Verso, 3–42.
11. Fung, A. (2001). Accountable autonomy: Toward empowering deliberation in Chicago Schools and Policing. *Politics and Society*, no. 1, 73–103.
12. Gerber, E. (1999). *The Populist Paradox: Interest Group Influence and the Promise of Direct Legislation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
13. *History of Initiative and Referendum in California*.
<https://ballotpedia.org/History_of_Initiative_and_Referendum_in_California> (2017, April, 03).
14. Kobach, K.W. (1994). Switzerland. In D. Butler, A. Ranney (Eds) *Referendums around the World*. Washington, DC: American Enterprise Institute, 106.
15. Kriesi, H. (2005). *Direct Democratic Choice. The Swiss Experience*. Lanham, MD: Lexington Books.
16. Lang, A. (2007). But is it for real: The British Columbia Citizens' Assembly as a model of state-sponsored citizen empowerment. *Politics and Society*, no. 1, 35–69.
17. LeDuc, L. (2003). *The Politics of Direct Democracy: Referendums in Global Perspective*. Toronto: Broadview Press.
18. Minos, D.C. (2002). Porto Alegre, Brazil: A New, Sustainable and Replicable Model of Participatory and Democratic Governance? In R. C. Klyve (Ed) *Kampen For En Stemme. Globalisering Sett Fra Sør*. Oslo: Solidaritet Forlag/ATTAC Norge, 3–24.
19. Moeckli, S. (2007). Direct Democracy and Political Participation from a Cross-National Perspective. In T. Zittel, D. Fuchs (Eds) *Participatory Democracy and Political Participation*. London: Routledge.
20. Morris, C. (2007). *Lessons in Direct Democracy from New Zealand*. London: Centre for Policy Studies.
21. Newton, K. (1982). Is small really so beautiful? Is big really so ugly? Size, effectiveness and democracy in local government. *Political Studies*, 4, 190–206.
22. Qvortrup, M. (2014). *Referendums Around the World: The Continued Growth of Direct Democracy*. New York: Palgrave Macmillan.
23. Vidich, A.J., Bensman, J. (1958). *Small Town in Mass Society: Class, Power, and Religion in a Rural Community*. Chicago, IL: University of Illinois Press.
24. Zimmerman, J.F. (1999). *The New England Town Meeting: Democracy in Action*. Westport, CT: Praeger.